

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr"
mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın
incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82.
DOI: 10.54557/karataysad.1356009

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 06.09.2023

Makale Kabul Tarihi: 27.10.2023

**FERİDÜDDİN ATTÂR'IN "MANTIKU'T-TAYR"
MESNEVİSİNDEKİ 15. YÜZYIL HERAT
MİNYATÜRLERİNDEN İKİ ÖRNEĞİN İNCELENMESİ***

Seçil SEVER DEMİR**

Öz

İranlı ünlü mutasavvıf ve şair Ferîdüddin Attâr'ın "*Mantıku't-Tayr*" adlı mesnevisinin 1483 tarihli nüshası, Metropolitan Sanat Müzesi'nde (63.210) yer almaktadır. Bu nüshanın 1487 yılına tarihlendirilen minyatürleri 15. yüzyıl Herat minyatür sanatının başyapıtları arasındadır. Eser Herat'da Timurlu hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara himayesindeki saray atölyesinde Sultan Ali Meşhedî tarafından istinsah edilmiştir. Vahdet-i vücüd kavramının ele alındığı eserde Attâr, tasavvufi yolculuk esnasında katedilmesi gereken merhaleleri, kuşların kahramanı olduğu hikâyeler aracılığıyla anlatmaya çalışmıştır. Mesnevi, Hüdhüd liderliğindeki kuşların, Kaf Dağı'nda yaşayan Simurg'u padişah olarak seçmek için zorlu bir yolculuğa çıkmalarını ve bu süreçte arayıştan vazgeçen kuşlara yönelik Hüdhüd'ün anlattığı öğretici hikâyeleri içermektedir. Bu çalışma, yazma eserin sayfaları arasında yer alan, Baş Nakkaş Kemaleddin Bihzâd'a atfedilen "Cenaze Alayı" ve "Suya Düşen Adam" konulu minyatürlerdeki resim metin ilişkisini ele almaktadır. Bu kapsamda çalışma, söz konusu minyatürlerinin kompozisyon düzeninin analizine ve ele alınan konunun gündelik yaşam sahneleri üzerinden semboller ile nasıl anlatıldığına odaklanmaktadır. Ele alınan minyatürlerin, tam sayfa hâlinde, ön plan ve arka plan olmak üzere iki ayrı bölümde konuyu işleyen tek kompozisyon şeklinde tasarlandığı; bu düzenlemenin bir parçası olarak, planın birinde mesnevi metnindeki olaylar, kişiler ve mekanların gerçekçi bir şekilde tasvir edildiği görülmüştür. Kompozisyonun diğer planında ise konunun inşaatçılar ve oduncular gibi halk figürlerinin gündelik yaşam sahneleri üzerinden, alegorik bir ifade tarzıyla anlatıldığı anlaşılmıştır. Tasavvuf kaynaklı

* Bu makalede, 17 Haziran 2023 tarihinde 1. Uluslararası İran Çalışmaları Kongresinde sunulan ve özeti yayınlanan "New York Metropolitan Sanat Müzesindeki Mantıku't-Tayr Örneğinde 15. yy. Herat Minyatür Sanatına Bakış" başlıklı sözlü bildiri kısmen yararlanılmıştır.

** Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Fakülte Sekreteri, sesevef@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1506-2840.

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın ‘‘Mantıku't-Tayr’’ mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

alegorik anlatım tarzı, dengeli kompozisyonlar, figür ve mekân arasındaki uyum, figürlerin resmedilişindeki detaycılık gibi özellikleri ile bu minyatürlerin, 15. yüzyıl sonu Herat saray tarzını temsil eden önemli örnekler arasında olduğu düşünölmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ferîdüddin Attâr, Mantıku't-Tayr, 15. Yüzyıl Herat Minyatürü, İnan Minyatürü, Nakkaş Kemaleddin Bihzâd.

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

**An Examination of Two Examples of 15th Century Herat Miniatures
from Farid al-Din Attâr's "Mantiq al-Tayr" Masnavi (The
Conference of the Birds)**

Abstract

The 1483 copy of the famous Persian Sufi and poet Farid al-Din Attâr's "Mantiq al-Tayr" (The Conference of the Birds) is housed at the Metropolitan Museum of Art (63.210). The miniatures in this manuscript, dated to 1487, are considered masterpieces of 15th-century Herat Miniature Art. The work was transcribed by Sultan Ali Mashhadi in the palace workshop under the patronage of Sultan Hussein Bayqara, the Timurid ruler of Herat. In this work, which explores the concept of "Vahdet-i Vücüd" (the unity of existence), Attar narrates the stages that must be traversed during the Sufi spiritual journey through stories featuring birds as protagonists. The epic poem follows the journey of a group of birds, led by the hoopoe bird (Hudhud), as they embark on a perilous quest to choose the Simurgh, a mythical bird, as their king, who resides on Mount Qaf. Throughout their journey, Hudhud shares instructive allegorical stories with the birds who remain committed to the quest. This study examines the relationship between the text and the images in two miniatures attributed to the Chief Court Painter Kamal al-Din Bihzad: "The Funeral Procession" and "The Man Who Fell into the Water," which are found within the pages of the manuscript. The research focuses on the analysis of the composition and how the chosen themes are conveyed through symbols in everyday life scenes. The examined miniatures are designed as single compositions that cover entire pages, divided into two separate sections: the first section realistically portrays events, characters, and locations from the text. In the other section, the themes are represented through the daily life scenes of common people, such as construction workers and woodcutters, in an allegorical style. These miniatures are considered significant examples representing the late 15th-century Herat court style due to their Sufi-inspired allegorical storytelling, balanced compositions, and the harmony between figures and settings, as well as the attention to detail in rendering the figures.

Keywords: Farid al-Din Attâr, The Conference of the Birds, 15th Century Herat Miniature Art, Persian Miniature, Kamal al-Din Bihzâd.

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

Giriş

Ferîdüddin Attâr'ın (1199/1120-1234/1235) *Mantıku't-Tayr* adlı eseri, kuşlar üzerinden temsilî bir şekilde "Vahdet-i Vücüd" (Varlık Birliği) inanişını anlatan, tasavvufi bir mesnevidir (şahinoğlu, 1991, s. 97; Ferîdüddin Attâr, 2006, s. xx). İşlam coğrafyasında oldukça sevilen bu mesnevinin başta İşan olmak üzere Hindistan, Osmanlı ve Avrupa'da çok sayıda çeviri ve müellif nüshasının yazıldığı bilinmektedir (Ferîdüddin Attâr, 2006, s. xxv).

Bu çalışmada eserin, 1483 yılında Herat'da Hattat Sultan Ali Meşhedî (1441-1501) (Serin, 2000, s. 79) tarafından istinsah edilmiş olan günümüzde New York'taki Metropolitan Sanat Müzesinde bulunan tezhipli ve minyatürlü nüshası (Soucek, 2011; Kamada, 2010, s. 129) ele alınmıştır. Hem Timurlu hem de Safevi dönemi sanat üslubunu temsil eden altmış altı varaktan oluşan bu yazma eser, Timurlu döneminde Herat'da Sultan Hüseyin Baykara'nın (1469-1506) saray atölyesinde istinsah edilmiştir. Eser daha sonra Safevi hükümdarı şah Abbas (1600-1587) döneminde İşfahan'da restore edilmiştir. Safevi sanatçılarını el yazmasının zarar görmüş veya kaybolmuş kısımlarını tamamlamak için esere, on beş metin varağı, dört minyatür varağı, bir tezhipli varak ve cild eklemişlerdir (Kamada, 2010, s. 129).

Eserde sekiz minyatür yer almaktadır. Bunlardan dört adedi 1487 tarihinde Herat saray atölyesinde üretilmiştir. Saray baş nakkaşı Kemaleddin Bihzâd'a atfedilen bu minyatürler "*Krala Sevgisini İfade Eden Bir Dilenci (vr. 28a)*", "*Cenaze Alayı (Babasının Yasını Tutan Oğul) (vr. 35a)*", "*Suya Düşen Adam (Boğulan Adam) (vr. 44a)*", "*şeyh Ebu Said Mihran'i ve Horasanlı Bir Köylü (vr. 49a)*" konularında yapılmıştır (Lukens, 1967, s. 317; Hillenbrand, 1992 Kamada, 2010, s. 129). Eserdeki diğer dört minyatür ise 1600 yılı İşfahan saray atölyesi eseridir. Bunlardan vr. 11a minyatürü Savalı Habibullah (1587-1628) (Schimitz, 2012, s. 429) imzalı olup kuşların arayışlarının başlangıcında ilk toplanmalarını konu almaktadır. Diğerleri ise "*Bir kabadayının fakir bir adamın yaşamını kurtarması (vr. 4b)*", "*Hristiyan bir kızı seven bir sufi şeyh, San'a'nın hikayesinden iki sahne (vr.18a ve 22b)*" minyatürleridir (Feriddüdin Attâr, 1483, s. 4b, 11a, 18a, 22b).

Yazmanın on beşinci yüzyıl minyatürlerinden "*Cenaze Alayı (vr. 35a)*" ve "*Suya Düşen Adam (vr. 44a)*", isimli eserler tasavvuf alegorileri

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın “Mantıku't-Tayr” mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

olarak yorumlanmıştır. Diğeri iki (vr. 28a ve 49a) on beşinci yüzyıl minyatürleri ise sembolik olmaktan çok metni açıklayıcı bir ifade tarzı sergilemektedir (Kamada, 2010, s. 144). Bu nedenle makalenin örneklemini “*Cenaze Alayı*” ve “*Suya Düşen Adam*” isimli minyatürlerle sınırlandırılmıştır. Dönemin sanat üslubunu, konu seçimi, kompozisyon kurgusu ve figürlerin ince işçilikle işlenmeleri gibi yönleriyle temsil eden bu minyatürler, ele alınan tasavvufi konunun gündelik yaşam sahneleri üzerinden sembollerle anlatıldığı ifade tarzına sahip örnekler olması nedeniyle seçilmiştir.

Mantıku't-Tayr mesnevisinde, tasavvuf inancını anlatmak için sembol olarak kuşlar kullanılmıştır. Eserin metnini görselleştiren bu minyatürlerde ise tasavvufi öğretilerin kompozisyona yansıtılmasında sembol olarak, gündelik yaşamdaki halk figürlerinin kullanılması tercih edilmiştir. Barry (2004, s. 315), minyatürleri anlamak veya okumak için “sembolik anlatım” tabirini yetersiz bulmakta, daha geniş kapsamlı olarak “alegorik anlatım” tercih etmektedir. Edebî veya sanatsal anlatım tarzlarından biri olan alegori, soyut ya da somut bir kavramın, bir imge aracılığıyla aktarılması için simge, sembol, metafor veya alegori gibi yazınsal veya resimsel anlatım biçimleri kullanmaktadır. Alegori kavramı; simge, sembol ve metafor kavramlarını kapsayan, eserin geneline yayılmış imgelerin bütününe ifade eden bir anlatım biçimidir. Başka bir deyişle alegorik anlatım, semboller ve imgeler aracılığıyla bir hikâye veya mesajı anlatan anlatım tarzıdır. Bu tarzda yer alan karakterler, nesnelere veya olaylar, gerçek anlamın ötesinde sembolik bir anlam taşırlar (Karayel Gökkuş ve Kurtman, 2020, s. 209). Alegori, Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlükte, “bir görüntü, bir yaşantı veya bir davranışın daha iyi kavranmasını sağlamak için göz önünde canlandırıp dile getirme; bir sanat eserindeki öğelerin, gerçek hayattan bir şeyleri temsil etmesi durumu” olarak tanımlanır. Herat okulu minyatürlerinde sıkça görülen alegorik anlatım, bu çalışmadaki “*Cenaze Alayı*” minyatüründeki mezar yapım işçileri ve “*Suya Düşen Adam*” minyatüründeki oduncular kompozisyonlarında görülmektedir.

Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

“*Ferîdüddin Attâr'ın ‘Mantıku't-Tayr’ Mesnevisindeki 15. Yüzyıl Herat Minyatürlerinden İki Örneğın İncelenmesi*” başlıklı bu çalışmanın amacı, yazma eserin 35a ve 44a varaklarındaki, Baş Nakkaş Kemaleddin

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

Bihzâd'a atfedilen "Cenaze Alayı" ve "Suya Düşen Adam" konulu minyatürleri resim metin ilişkisi açısından ele almaktır. Bu bağlamda çalışma, minyatürlerin kompozisyon düzeninin analizine ve mesnevideki tasavvufî konunun, gündelik yaşam sahneleri üzerinden sembollerle nasıl anlatıldığına odaklanmaktadır.

Bu çalışmada, nitel araştırma modeli çerçevesinde literatür tarama yöntemi benimsenmiş ve bu yolla çalışmanın teorik alt yapısı oluşturulmuştur. Konu hakkında yapılan alan yazın taraması; Ferîdüddin Attâr ve eserleri, *Mantıku't-Tayr* metni ve çevirileri, Metropolitan Sanat Müzesi Nüshası ve bu nüshanın minyatürleri hakkındaki yayınlar olarak gruplandırılmıştır. Çalışmanın örneklemini oluşturan iki minyatür hakkında Türkçe literatürde herhangi bir akademik çalışmaya rastlanmamıştır. Verilerin toplanması modeli kapsamında müzenin açık erişim sayfası vasıtasıyla yazma esere ve minyatürlü varaklara ulaşılmıştır. Her minyatür ayrı başlık altında incelenmiş, öncelikle minyatürün konusu anlatılmış daha sonra minyatür kompozisyonları analiz edilmiştir.

1. 15. yüzyılda Herat'da Minyatür Sanatı ve Nakkaş Kemaleddin Bihzâd

1.1. 15. yüzyıl Herat minyatür sanatı

Timurlu Devleti (1370-1505), Türkistan'ın son büyük hanedanı olarak tarihe geçmiştir (Yalman, 2002, s. 1). Timur, 1370 yılında Maverâünnehir bölgesini ele geçirmiş ve Semerkant'ta tahta çıkmış, Horasan, Azerbaycan'dan Suriye'ye doğru ilerleyerek Bağdat'a kadarki coğrafyada hâkimiyet kurmuştur. Timur, 1405 yılında vefat ettiğinde ardında büyük bir imparatorluk bırakmış ancak hanedanın vârisleri arasındaki çekişmeler sonucunda devlet, kısa sürede parçalanarak yaklaşık bir asır sonra tamamen ortadan kalkmıştır (Aka, 2012, s. 177).

Öte yandan Timurlu sanatı ve mimarisi, Anadolu'dan Hindistan'a uzanan topraklarda ilham kaynağı olmuştur (Mahir, 2004, s. 97). Timurlu hükümdarlar, XV. yy.dan itibaren kitap sanatlarının büyük hamileri olmuşlar, el yazmalarının kopyalanması, derlenmesi, resimlenmesi ve tezhiplenmesi konusuna büyük önem vermişlerdir (Mahir, 2024, s. 97; Yalman, 2002, s.1). Sanat hamiliği, İslam dünyasında sanat ve kültürün gelişmesini sağlarken, hükümdarların iktidarlarını ve devletin kültürel zenginliğini gösteren köklü bir gelenek olmuştur. Sanata olan ilgi, sadece

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantiku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

sarayın ayrıcalığı olarak kalmamış; askerler, ulema sınıfı üyeleri veya diplomatlar arasındaki entelektüeller, sanatı ve sanatçıları desteklemişler, el yazmalarına sahip olmayı kültürel zenginlik göstergesi olarak benimsemişlerdir (Sever Demir ve Adıgüzel, 2021, s. 509). Timurlu sanatı, başkentlerde yapılan sanat üretimleri ile şekillenmiştir. Şahrüh (1405-1447), Ebu Said (1451-1469) ve Hüseyin Baykara (1469-1505) dönemlerinde Herat şehrinin başkent olmasıyla, kent ticaret, mimari, sanat, edebiyat gibi pek çok alanda görülmemiş derecede gelişmiş ve güzelleşmiştir (Akbiyık, 2004, s. 156).

İran minyatür sanatı, 1415-1503 yılları arasında Şiraz Okulu tarzında gelişmeye başlamış, ardından Sultan Hüseyin Baykara döneminde Herat Okulu etkisiyle zenginleşmiş ve Şah Tahmasp döneminde ise Safevi Okulu üslubunda ilerlemiştir. Bu sanat üslubu, Buhara Okulu ve sonrasında gelişen Safevi resim sanatıyla birlikte, İslam minyatür sanatında XVII. yüzyılın sonuna kadar etkisini sürdürmüştür (Kazmi, 1998, s. 72).

Minyatür sanatı, kitaba ve edebiyata olan merakıyla bilinen ve aynı zamanda hattat olan Sultan Baysungur'un (1397-1434) Herat'ta kurduğu Kitâbhâne'de gelişmiştir. Kırka yakın sanatçının çalıştığı bu akademi, birçok nakkaşın yetiştiği bir sanat merkezi olarak ön plana çıkmıştır. Şiraz'dan Herat'a çok sayıda sanatkâr getirilmiş, Çin ile olan ilişkiler nedeniyle Çin'e Nakkaş Gıyaseddin Halil'in de içinde olduğu elçiler gönderilmiş, Çin kitap sanatları ve ciltçilik teknikleri Herat kitap sanatlarına yansıtılmıştır (Ersoy, 2021, s. 23).

Herat okulunda eserler, Kitâbhânede baş nakkaş yönetimindeki farklı etnik gruplardan nakkaş, hattat, müzehhib, mücellid ve cetvelkeş gibi sanatkârların ortak çalışması ile yapılmıştır. Dolayısıyla üretilen eserler, kişi imzasından çok sanat üslubunun ürünü olarak adlandırılmıştır. Bu sanat üretme biçimi, yüzyıllar boyu devam etmiş, Safeviler ve Osmanlılar gibi Müslüman devletlerin saraylarındaki Nakkaşhanelerde bu geleneği sürdürmüşlerdir (Hillenbrand, 2005, s. 229, 230).

Son Timurlu hükümdarı olan Hüseyin Baykara'nın saltanat yıllarında Kitâbhâne, en parlak dönemini yaşamıştır (Hillenbrand, 2005, s. 230; Bozkurt, 2006, s. 327). Herat kentinde Sultan Hüseyin Baykara ve devlet adamı, şair Ali Şir Nevaî'nin (ö. 1501) (Kut, 1983, s. 449) himayesinde; ünlü mutasavvıf şair Molla Abdurrahman-ı Câmî ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifi (Algar ve Alpaslan, 1998, s. 531), Kütüphaneci Dost

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

Muhammed önemli simalardır. Okulda Sultan Ali Meşhedî, Hacı Hafız Muhammed, Sultan Ali Kaynî, Sultan Muhammed Nur, Alaeddin Muhammed gibi hattatlar (Akbiyık, 2004, s. 163) görev almıştır. Nakkaş Mirak (Emîr Rûhullah), Nakkaş Kasım bin Ali, Nakkaş Bihzâd ve talebeleri gibi sanatçılarla gelişen Herat Okulu, XV. yy. İran minyatürünün doruk noktası olarak kabul edilmiştir (Yalman, 2002, Ettinghausten, 1978; Hillenbrand, 2005, s. 231). Herat'ın yanı sıra Tebriz, Şîraz, İsfahan, Buhara ve Semerkant şehirleri de minyatür sanatının merkezi olma durumlarını çağlar boyunca devam ettirmişlerdir (Bozkurt, 2006, s. 327).

XV. yy.da Herat'da edebiyata çok önem verilmesi ve çok sayıda edebî metnin çoğaltılmasıyla, el yazmaları için minyatür yapmak oldukça yaygın hâle gelmiş, dolayısıyla Herat Okulu resimlerinin başlıca konusunu edebî metinler oluşturmuştur (Britannica editörleri, 1998). Herat Okulunda öne çıkan minyatürlü eserler arasında Firdevsi'nin "*Şahname*"si, Sa'di'nin "*Bustan*"ı, Emir Hüsrev Dehlevi'nin "*Hamse*"si ve Sa'di'nin "*Gülistan*"ı, Mir 'Ali Şîr Nevai'nin "*Hamse*"si, Muhammed Cuki'nin "*Şahname*"si, "*Zafername*" ve *Divan-ı Camî* gibi yazmalar önde gelmektedir (Kazvi, 1998, s. 103). Timurluların İslam dünyasındaki kültürel liderliği Herat Okulunun bu eserleri ile ön plana çıkmaktadır. Herat sanat üslubunun Osmanlı sanatçılara ilham kaynağı olması, Osmanlı'da, Fatih Sultan Mehmed'den itibaren İran edebiyatına duyulan ilgi ile başlamış; Bayezid döneminde zirve yaparak etkisi, Osmanlıdaki sanat eserlerinde hissedilmiştir (Sever, 2020, s. 165).

1.2. Nakkaş Kemaleddin Bihzâd

Herat sanat üslubunun Nakkaş Mirak (Emîr Rûhullah), Nakkaş Bihzâd ve öğrencileri ile şekillendiği bilinmektedir. Nakkaş Mirak, Peygamber soyundan gelen, yetenekli bir hattat ve müzehhip olarak bilinmektedir. Mirak, nakkaş olmadan önce Kitâbhânenin başına geçmiş ve yaşamı boyunca orada çalışmış, 1507 yılında ölmüştür. Nakkaş Mirak, usta bir nakkaş olmasının yanında, çocuklukta yetim kalan Bihzâd'ı himayesine alarak yetiştirmiştir (Kazmi, 1998, s. 103).

Dönemin en önemli sanatçısı olarak kabul edilen Nakkaş Kemaleddin Bihzâd (Bozkurt, 2006, s. 327), 1450 yılında Timur İmparatorluğu'nun başkenti ve sanatın her alanda hakim olduğu Herat şehrinde doğmuş, aynı şehirde 1535-36 yılında ölmüştür (Lukens, 1967, s.

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

337; Roxburgh, 2000, s. 119; Barry, 2004, s. 152). Ünlü nakkaş, sanat hamisi Vezir Ali şır Nevâî (ö. 1501) (Kut, 1989, s. 449) ve dönemin ünlü Nakkaşı Mirak'ın himayesinde yetişmiştir. Roxburg (2000), Bihzâd'ın hocası ve babasının, Nakkaş Mirak; Mirak'ın hocasının ise Mevlâna Vali Allah olduğunu belirtmektedir (s. 124). Kaynaklarda, Bihzâd'ın Halil Mirza adlı bir nakkaşın üslubunu geliştirmiş olduğuna ilişkin bilgiler de mevcuttur. Ayrıca Bihzâd'ın hocası olarak, Tebrizli Pîr Seyyid Ahmed de kaynaklarda geçmektedir (Çağman, 1992, s. 147). Seyyid Ahmed'in hocası, İnan-Moğol üslubunun temsilcisi Buharalı üstat Cihangir; Cihangir'in hocasının, Çinli nakkaş Gung olduğu belirtilmektedir. Bihzâd'ın üslubunun kaynağı, Çin ve Moğol sanatçılara kadar gitmektedir. Kayıtlarda Bihzâd'ın öğrencileri arasında Kâsım Ali Maksûd, Molla Yûsuf ve Abdülaziz'in olduğu belirtilmektedir (Çağman, 1992, s. 148).

Nakkaş, Herat şehrinin Safevilerin yönetimine geçtiği dönemde şah İsmail'in, daha sonra şah Tahmasb'ın İsfahan'daki saray kütüphanesinin başına getirilerek, hafızlar, hattatlar, nakkaşlar, müzehhipler, musavvirler, mücellidler gibi pek çok sanatkârı yetiştirmiş ve yönetmiştir (Barry, 2004, s. 155). Bihzâd öldükten sonra, onun üslubu Safevîler'in Tebriz ve Kazvin saraylarında devam etmiş, kitâbhânedeki yetişen sanatçılar ve üretilen eserler sayesinde, Buhara ve Hindistan gibi farklı bölgelere kadar yayılmıştır (Çağman, 119, s. 147, 149; Sever Demir ve Adıgüzel, 2021, s. 509).

Çağdaşı ve sonraki yazarlar, Zahir el-Din Muhammed Babür'ün 1529 civarında yazdığı *Bâbürnâme* isimli eserindeki, "sakallı yüzleri çok iyi tasvir etmesine karşılık, sakalsız yüzleri iyi tasvir edememesiyle" ilgili eleştirisi dışında, Bihzâd'ı övgüyle anmışlardır (Roxburgh, 2000, s. 119). Mirza Muhammad Haydar, Bihzâd'ın da dâhil olduğu üç Herat sanatçısını karşılaştırmış, Bihzâd'ın ressam olarak bir usta olduğunu ancak şah Muzaffer'in dokunuş zarifliğine ulaşamadığını, fırçası daha sağlam ve tasarladığı figürleri düzenleme konusunda daha iyi olduğunu dile getirmiştir. Aynı yazar, Nakkaş Mirak'ın ise o dönemin harikalarından biri ve Bihzâd'ın ustası olduğunu, tasarımları Bihzâd'ınkinden daha olgun ancak tamamlanmış şeklinin Bihzâd'ınki kadar iyi olmadığını dile getirmiştir (Lukens, 1967, s. 321).

Bihzâd'ın minyatür sanatında öne çıkan başarısıyla birlikte, Timur İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Herat üslubu özellikle kitap sanatları alanında belirgin bir şekilde gelişmiştir. Bihzâd, saray atölyesinde yapılan

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

minyatürlerin en zor ve karmaşık kısımlarına bizzat müdahale etmiş, sanatçıları ve nakkaşları yönlendirmiş böylece kendi üslubunun Herat üslubu olarak oluşmasına katkıda bulunmuştur (Roxburgh, 2000, s. 119). Nakkaş, Safevi döneminde yaşlanmış, eser üretmekten ziyade danışmanlık yapmış, bu dönemde, nakkaş olarak şöhreti takdir edilmiştir. Öyle ki, yazarlar onu Fars kültürel geleneğinde efsanevi yeteneğe sahip sahte peygamber ve ressam "Mani"den daha yetenekli olarak kabul etmişlerdir (Soucek, 1989; Roxburg, 2000, s. 29).

Bihzâd'ın imzalı eserleri arasında, Kahire Milli Kütüphanesi'ndeki *Sa'di'nin Bustan'ı* (Edeb, Farsı, nr. 908) ön plandadır, yazmanın 52b varağındaki, "Yusuf'un baştan çıkarılması" minyatürü, en ünlü eseri olarak değerlendirilebilir (Roxburgh, 2020, s. 119). Bihzâd'a atfedilen diğeri eserler arasında Biritish Libraray'de 6810 envanter numaralı *Nizami'nin Hamsesi* minyatürleri; Metropolitan Sanat Müzesi'nde 63.210 envanter numaralı *Attâr'ın Mantıku't-Tayr* minyatürleri (Soucek, 1989, Roxburg, 2000, s. 20); Baltimore, Johns Hopkins Üniversitesi Milton S. Eisenhower Kütüphanesi, John Work Garrect koleksiyonundaki Şerefeddin Ali Yezdi'nin *Zafername*'deki imzasız on iki minyatürü ve British Museum'da (Add. 25.900) envanter numaralı Nizami'nin *Hamse*'si nüshası minyatürleri vardır. Sanatçının imzasını taşıyan tek sayfa şeklinde tasvirleri arasında, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde H. 2165 numaralı albümdeki varak 27a deve gureşi minyatürü, (Çağman, 1992, s. 148); H. 2154 Behram Mirza albümünde varak 55b Miraç çizimi, varak 83b'deki Kalender Derviş minyatürü, varak 83b ve 100a aslan minyatürü ve daha pek çok tasvirleri mevcuttur (Roxburg, 2000, s. 126). Nakkaşa atfedilen çok sayıda minyatür, dünyanın çeşitli müze ve kütüphanelerine dağılmış durumdadır (Çağman, 119, s. 149).

Bihzâd, eserleriyle geleneksel İslâm tasvir sanatına yenilikçi bir yaklaşım getirerek, metni gündelik yaşam sahneleri üzerinden sembolik bir anlatımla tasvir etmeye odaklanmıştır. Eserlerinde gerçekçi figürlere yer vererek günlük yaşam ve savaş sahneleri gibi temaları başarıyla işlemiştir. Kompozisyonlarındaki figürlerin hareketleri ve yüz ifadelerini özenli şekilde işleyerek minyatürlerine derinlik ve anlam katmıştır (Çağman, 1992, s. 148). Renk kullanımı, fırça tekniğı ve ustalığı da dikkat çeken özelliklerindedir. Mavi tonları, özellikle grimsi maviler, doğal unsurları incelikli ve duyarlı bir şekilde betimlemek için ustalıklı kullanılmıştır (Çağman, 1992, s. 148). Bihzâd'ın minyatürlerinin diğeri

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

karakteristik özellikleri arasında, canlı ve gerçekçi figürlerin yer aldığı inşaat, hamam, çiftlik, mezarlık, havuz, avlu ve oda gibi günlük yaşam mekanlarında geçen sahneler gelmektedir (Sever Demir ve Adıgüzel, 2021, s. 1, 505). Bu sahnelerde iç ve dış mekânın aynı anda gösterildiğı, detaylı tezyin edilmiş saray, köşk, avlu, havuz, kubbe gibi mimari elemanlar onun üslubunu yansıtan detaylardır (Roxburg, 2000, s. 124).

Bihzâd'ın temel yeteneğinin, kompozisyonların düzenlemesi ve bileşenlerinin doğru yerleştirilmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir (Roxburg, 2000, s. 124). Onun kompozisyonlarında, boşluk ve doluluk dengesinin, hareket ve simetrisinin son derece gözetildiğı, gereksiz hiçbir ögenin yer almadığı, ayrıntıyla işlenmiş tasarımlar dikkati çekmektedir (Creswell, 1999, s. 152). Sanatçının başarısının anahtarı, entelektüel olarak dayatılan bir düzen ile gündelik hayatın gelişigüzel kargaşası arasında göze batmayan bir dengeyi korumakta yatmaktadır (Hillenderburg, 1992, 73). Eserlerindeki gündelik yaşam sahneleri derin anlamlar içermektedir. Onun minyatür sanatına getirdiğı en önemli yeniliklerden birisi, halk figürleri üzerinden alegorik bir anlatımla tasavvufi metni anlatmasında yatmaktadır. Timurlu minyatür sanatının en üstün tasvir sanatçısı olan Bihzâd, bu sanatı en mükemmel noktaya taşıyan sanatçı olarak kabul edilmektedir (Lukens, 1967, s. 317; Titley, 1978, s. 176). Hatta 1909 ve 1912 yıllarında portreleri Holbein ve Raphael'in tablolarıyla mukayese edilmiş, 1948 gibi yakın tarihte bile, eserlerinden övgüyle bahsedilen nakkaşın çalışmaları, Jean Fouquet ve François Clouet gibi Avrupalı ressamın eserleriyle karşılaştırılmıştır (Roxburg, 2000, s. 119).

2. Ferîdüddin Attâr

"*Ebû Hâmid Ferîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm-i Nisâbüri*" (Şahinoğlu, 1991, s. 95). Yaşamı hakkında çok fazla bilgi olmayan Attâr'ın, doğum ve ölüm tarihleri kaynaklarda farklılık göstermekle birlikte Ferîdüddin Attâr (2006, s. x1, xv) Ferîdüddin Attâr'ın 1119 veya 1120 yılında doğmuş olduğunu, 1193 ile 1235 yılları arasında bir tarihte öldüğünü belirtirken; Şahinoğlu (1991, s.95) ise 1142 ve 1145 tarihleri arasında doğduğunu, 1221 yılında öldüğünü yazmıştır. Şairin Nişabur şehrinde doğduğı, uzun bir yaşamı olduğı, yetmişin üzerinde bir yaşta iken Moğol istilası sırasında şehit edilerek aynı şehirde yaşamını yitirdiğı bilinmektedir (Şahinoğlu, 1991, s. 95). İran tarihinin en ünlü tasavvuf şairlerinden biri olarak kabul edilen Attâr, Orta Çağ Horasan'ında

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

Selçuklu döneminde, İranlı bir ailede dünyaya gelmiştir (Ferîdüddin Attâr, 2006, s. xii; Reinert, 2011, s. 20). Eczacı ve hekim olan Attâr, Attâr mahlasını mesleğı nedeniyle almıştır ve yaşadığı çevrede tanınan bir şahsiyettir (Ferîdüddin Attâr, 2006, s. xiii). *Tezkiretü'l-evliyâ* adlı eserinde belirttiğı üzere Sünni inanişaya sahip olan Attâr, çocukluk yaşlarından itibaren babasının teşvikiyle tasavvuf alimlerine, onların söylemlerine ve yaşam tarzlarına ilgi duymuş ve bu şeyhleri manevi rehber olarak kabul etmiştir (Ritter, 1986, s. 751; Reinert, 2011, s. 21).

Tasavvufi mesnevi ve gazelleri ile üstün başarı sağlamış olan Attâr, eserlerinde vahdet-i vücûd, ilahi yolculuk, ilahi yolculuk için gerekli olan aşk ve aşıklık konularını işlemiştir. Özellikle dünyanın geçiciliğini ve bu konuda insanoğlunun uyarılması gerektiğini dile getirmiştir. Şair, insanları, iyi iş yapmaya ve hak yoluna hizmet etmeye çağırmıştır. Attâr eserlerini, akıcı, sıcak ve tatlı bir dille kaleme almıştır. Konuları, iç içe küçük hikâyeler vasıtasıyla anlatmış, halk için kolaylıkla anlaşılabilir kelimeler kullanmıştır. Attâr'ın eserlerindeki bu hikâyelerin genellikle, Ahmed el-Gazzâlî (ö. 1123) başta olmak üzere, İbn Sina, Ebû Said-i Ebû'l-Hayr, Sühreverdi el-Maktûl ve Muhammed el-Gazzâlî (ö. 1111) gibi Süfi vaizlerin anlattıkları dokunaklı hikâyelerin nazım şekline dönüştürülmüş şekli olduğu bilinmektedir (Ritter, 1955, s. 8).

Kaynaklarda Attâr'ın eserlerinin sayısının, yüz adetten fazla olduğundan bahsedilse de günümüze kadar ulaşmış olan sekiz eserinden yedisi manzum, biri mensurdur. Manzum eserlerinin yüz bin beyit civarında olduğu bilinmektedir (Şahinoğlu, 1991, s. 96, 97). Bu eserleri sırasıyla şöyle sıralanabilir. Bir hükümdarın, her bir oğluna dünyada en çok yapmayı istedikleri şeyleri sorması; her birinin sırasıyla cevaplarını vermesi etrafında şekillenen bir mesnevi olan *İlahiname* (Reinert, 2011, s. 25). İlk tasavvufi mesnevisi olan *Esrarname* ve tasavvufi düşüncelerini yansıttığı *Musibetname* (Şahinoğlu, 1991, s. 98), tasavvuf dışındaki tek eseri Rum Hüsrev ile İran'ın Hüzistan şahının kızı Gül'ün aşk hikayesini konu alan *Hüsrevname*; seçme rubailerden oluşan *Mûhtarname*, temsili bir şekilde vahdet-i vücûd inancını anlattığı *Mantıku't-tayr* ve tasavvufi fikirleri lirik bir tarzda ifade ettiğı *Dîvân*, büyük sûflerin hal tercümeleleri ve vaazlarından mensur bir eser olan *Tezkiretü'l-evliyâ* (Şahinoğlu, 1991, s. 97). Bu eserler arasında en tanınmış, *Mantıku't-Tayr*'dir (Ritter, 1955, s. 2.3; Ferîdüddin Attâr, 2006, s. xix; Reinert, 2011, s. 28).

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

Attâr'ın eserleri Mevlânâ, Sa'dî, Hâfız ve Molla Câmî gibi birçok mutasavvıf şaire ilham kaynağı olmuştur. Mevlânâ, Attâr'ı âşıkaların lideri olarak kabul etmiştir. Attâr'ı tasavvuf yolunda kendisinden üstün görmüştür. Mevlânâ, eserlerini yazarken Attâr'ın eserlerinden büyük ölçüde faydalanmış ve "Attâr'ın ruhunda Hallâc'ın ruhunun tecelli ettiğini" ifade etmiştir (Şahinoğlu, 1991, s. 96; Turan, 2014, s. 994).

Mantıku't-tayr Türkçeye ilk defa 1317 yılından sonraki bir tarihte (Özkan, 1996, s. 250) Anadolu'da, şair Gülşehrî tarafından çevrilmiştir. Bu çeviri, 1957 yılında Agâh Sırrı Levend tarafından kaleme alınmıştır. *Mantıku't-Tayr*, daha sonraki yüzyıllarda Şemseddin Sivâsî, Fedâî (ö. 1636) gibi Mevlevî şairler tarafından tercüme edilmiştir. Eserin günümüz Türkçesine ilk çevirisi ise Abdalbaki Gölpınarlı tarafından 1962/1963 yıllarında İstanbul'da yapılmıştır (Şahinoğlu, 1991, s. 97). Avrupa'da *Mantıku't-Tayr* metnini ilk kez çeviren 1857 yılında M. Garcin de Tassy'dir. Metin "*Mantic utair ou le langage des oiseaux*" adıyla Fransızcaya kazandırılmıştır (Ferîdüddin Attâr, 2006, s. xxv; Sevgi, 2003, s. 30).

3. Mantıku't-Tayr'ın Konusu

Maķâmât-ı Tuyûr, *Maķâlâtü't-tuyûr* veya *Tuyûrnâme* olarak da bilinen *Mantıku't-Tayr* (Reinert, 2011, s. 22)'ye göre yaklaşık 4.724 beyitten oluşan 1177 yılına tarihlenen bir mesnevidir. Ferîdüddin Attâr'a (2006) göre, eser 1187 yılında tamamlanmış, 4931 beyitten oluşan bir mesnevidir (s. XIX, XXII). Şahinoğlu (1991, s. 97), telif yılını 1187 olarak ifade etmiştir. Sevgi (2003, s. 29) ise mesneviyi 1221 yılına tarihlendirerek beyit sayısını 5000 beyitten biraz fazla olarak tespit etmiştir. Attâr'ın eseri yazarken Sûfî şairlerden Muhammed el-Gazzâlî'nin *Risâletü't-tayr* adlı eserinden yararlandığı belirtilmektedir (Ritter, 1955, s. 8).

Eserin başlığındaki "mantık" kelimesi "söylemek, konuşmak, lisân-ı hâl ile anlatmak" anlamındadır. "Tayr" kelimesi, kuş anlamına gelmekte, "tayr" aynı zamanda kuşlar üzerinden bir yolu takip eden insanları tanımlamaktadır (Sevgi, 2003, s. 29).

Mantıku't-Tayr, en yalın anlamda, kuşların kendilerini yönetmek için bir padişah aramak üzere çıktıkları zorlu yolculuğun anlatıldığı tasavvufî bir mesnevidir. Konu kuşların kendilerini yönetecek bir padişah

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

aramak üzere toplanmaları ile başlamaktadır. Kur'an'ı Kerim 27/20'de Hz. Süleyman'ın habercisi olan "Hüdhüd" zaten padişahlarının var olduğunu, Kaf Dağı'nda yaşadığını; onun kendilerine yakın, kendilerinin ise ondan çok uzakta olduklarını söyler ve kuşları Simurg'a ulaşmak için yolculuğa çıkmaya ikna etmeye çalışır. Kuşlar, Hüdhüd önderliğinde, Simurg'u kendilerine padişah olarak seçmek için Kaf Dağı'na yolculuk yapmaya karar verirler (Ferîdüddin Attâr, 2006, s. xix, 47).

Hikâyede, zamanı yaklaştıkça, uzun, zorlu ve tehlikeli bir yolculuğa çıkılacağını anlayan papağan, ördek, bıldırcın, akbaba, şahin, balıkçıl, baykuş ve serçe gibi daha pek çok kuş, yolculuktan vazgeçmek için çeşitli mazeretler öne sürerler. Hüdhüd, kuşların her birinin mazeretine karşılık bir hikâye anlatarak, onları ikna etmeye çalışır (Ritter, 1955, s. 11, 12). Örneğın; ölmekten korkan bir kuş için babasının yasını tutan bir oğulun hikâyesi; güzelliğı nedeniyle çok kibirlenen ve padişaha ihtiyacı olmadığını söyleyen tavus kuşu için, uzun sakalı nedeniyle boğulan adamın hikâyesi bunlardandır (Ferîdüddin Attâr, 2006, s. 57; Kamada, 2010).

Mesnevîde kuşlar, Hüdhüd'ün önderliğinde Kaf Dağı'na doğru yolculuğa başlarlar. Başlangıçta binlerce kuş yolculuğa çıkar, çoğı kuş, arayış, aşk, marifet, hoşnutluk, birlik, hayranlık ve yoksulluk adlı zorlu yedi vadiden geçmeyi başaramaz. Bu kuşlardan bazıları yolculuktan ya vazgeçer ya yem aramak gibi dünyevi arzularının peşine giderler. Bazıları hastalanır, kimi kuşlar da ölürler. Yedi vadiyi sadece otuz kuş geçmeyi başarır ve Simurg'a ulaşır. Simurg'un makamına ulaştıklarında Simurg ses verir: "Siz buraya 30 kuş geldiniz 30 kuş görüldünüz daha fazla yahut daha eksik gelseydiniz o kadar görüldünüz burası bir aynadır." "Hasılı bu makamda kuşların hepsi Simurg'da fani olurlar, artık ne yol kalır ne yolcu ne de kılavuz" (Ferîdüddin Attâr, 2006, s. xx).

Bu mesnevî, insanların hakikat arayışını kuşlar üzerinden anlatan alegorik bir eserdir. Kuşlar, tasavvuf yolunu takip eden insanlar için; Hüdhüd Peygamber için Simurg ise Allah için bir metafordur. Kuşların yolculuğı, tasavvuf yolunun bir sembolüdür. Şair eserinde, insanların hakikate ulaşmak için yaptıkları tasavvufî ve içsel yolculuğı, kuşlar üzerinden anlatmıştır (Kamada, 2010, s. 135). Attâr'a göre, sadece otuz kuş hakikate ulaşmak için hayatta kalmıştır. Bu kuşlar, Simurg'un erişilmezliğinin ve kendi kendine yeten ihtişamının farkına varırlar ve kendilerinin bağımlılıkları ile Simurg'un bağımsızlığı arasındaki derin

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın “Mantıku't-Tayr” mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

uçurumu anlarlar. Attâr daha sonra, insanın aradığı yüce varlığı kendi içinde bulacağına dair kutsal inancını vurgulayarak mesneviyi tamamlar ve okuyucuların, otuz kuş anlamına gelen Farsça “Simurg”un aslında kendilerinden başka bir şey olmadığını, hayretle keşfetmelerini sağlar (Reinert, 2011, s. 22).

Sevgi'ye (2003) göre “Attâr, Mantıku't-Tayr'da “vahdet-i vücûd” inancını anlatmıştır. Buna göre var olan sadece vücûd-ı mutlaktır. Bütün kudret O'ndadır. İnsanın kâinatta varlık halinde gördükleri, vücûd-ı mutlak'ın bir ayna hükmünde olan adem-i mutlakla karşılaşmasından doğan çeşitli görünüşlerden ibarettir. Allah çeşitli şekillerde tecelli ettiğinden bütün eşya ve yaratıklar bir varlığa sahip gibi görünür. Aslında bu görünen şeylerin gerçek varlığı yoktur. Attâr eserinde, bu inancı kuşların dilinden temsili bir tarzda hikâye etmiş, Hüdhüd ile çeşitli kuşlar arasında geçen konuşmalar aracılığı ile tasavvufî düşüncelerini açıklamıştır” (Sevgi, 2003, s. 29).

4. “Mantıku't-Tayr”ın Metropolitan Sanat Müzesi 63.210 Envanter Numaralı Nüshası

Fotoğraf 1: Kab (Cild), Mantıku't-Tayr, Metropolitan Sanat Müzesi 63.210 (metmuseum.org, 2023).

Ettinghausten'e (1978, s. 23) göre bu nüsha, 1483 yılında Sultan Hüseyin Baykara'nın Herat'taki Saray Kitâbhânesi'nde, Hattat Sultan Ali

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

Meşhedî tarafından nesta'lik hat ile istinsah edilmiştir. Yazmanın hangi varaklarına tezhip ve minyatürlerin yapılacağı da hattat tarafından belirlenmiştir (Lukens, 1967, s. 312). Altmış altı varaktan oluşan eserin, metni yazıldıktan sonra 1487 yılında 28a, 35a, 44a ve 49a numaralı varaklarına minyatürler yapılmıştır. Lukens (1967, s. 312) ve Ettinghausten (1978, s. 23) bu minyatürleri Nakkaş Bihzâd'a atfetmektedir.

Eser, 1600 yılında I. Şah Abbas (1600-1587) döneminde İsfahan'daki Safevi Saray Nakkaşhanesinde restore edilmiştir. Bu dönemde esere, kab (Fotoğraf 1), 1 tezhipli varak ve 4a, 11b, 18b, 22a varaklarına yeni minyatürler eklenmiştir (Ekhtiar, Soucek, Canby, Haidar, 2011, s. 188). Yenilenen eser, 1609 yılında Şah Abbas tarafından Erdebil'deki sultan ailesinin türbesine bağışlanmış, daha sonra 1963 yılında Metropolitan Sanat Müzesi'nin mülkiyetine geçmiştir (metmuseum.org, 2023; Lukens, 1967, s. 312; Ettinghausen, 1978, s. 23; Kamada, 2010, s. 134).

Metropolitan Sanat Müzesi 63.210 envanter numaralı "Mantıku't-Tayr" nüshasındaki 15. yy. Herat minyatürlerinin konuları şöyledir:

"Krala Sevgisini İfade Eden Bir Dilenci" (vr. 28a),

"Cenaze Alayı" (vr. 35a),

"Suya Düşen Adam" (vr. 44a),

"Şeyh Ebu Said Mihran'i ve Horasanlı Bir Köylü" (vr. 49a) (Kamada, 2010, s. 129; metmuseum.org, 2023).

Eserdeki vr. 28a ve 49a'daki minyatürler metni açıklamaya yönelik şekilde tasarlanmıştır. Bu çalışma kapsamında konu sınırlandırması yapılarak tasavvufî alegorik anlatım tarzı ile ön plana çıkan "Cenaze Alayı" ve "Suya Düşen Adam" konulu minyatürler ele alınmıştır. Minyatürlerin başlıkları farklı kaynaklarda benzer adlarla anılmakla birlikte burada Metropolitan Sanat Müzesinde belirtildiği şekilde kullanılmıştır (metmuseum.org, 2023).

4.1. "Cenaze alayı" isimli minyatür

Varak: 35a (Fotoğraf 2)

Tarih: 1487

Yer: Herat

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr"
mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın
incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82.
DOI: 10.54557/karataysad.1356009

Boyutlar: Varak: 33 cm x 21,6 cm, resim alanı: 24,8 cm x 14 cm
Malzeme: Kâğıt üzerine mürekkep, su bazlı toprak boya, gümüş ve
altın.

Nakkaş: Kemaleddin Bihzâd'a atfedilmiştir.

Mühür: Sağ üstte Şah Abbas'ın mührü (metmuseum.org, 2023;
Feriddüdin Attâr, 1483, s. 35a).

Fotoğraf 2: Cenaze Alayı, *Mantıku't-Tayr*, Metropolitan Sanat Müzesi,
63.210., vr. 35a (Feriddüdin Attâr, 1483, s. 35a; Lukens, 1967, s. 312; Kia,
2006, s. 88).

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

Kia (2006, s. 89), mesneviden alıntı yaparak konuyu şöyle aktarmıştır: "Attâr , mesnevinin bu bölümünün girişinde, Kur'an 32/7'ye atıfta bulunarak, 'Yarattığı her şeyi mükemmel kılan O'dur ve ilk önce insanı çamurdan yarattı' ifadesini kullanır. Bu giriş bölümünden sonra, Ebabil kuşunun Simurg'a yolculuk yapmaktan vazgeçmek isteyen başka bir kuşu azarlaması üzerine 'Siz buraya saf veya kirli olarak geldiniz, fark etmez. Siz, toprakla karışmış bir damla sudansınız' (129, 2318). Beyitlerini söyler, birkaç hikâye anlatır, sonrasında bu minyatürün konusu gelir".

Mesnevinin orijinal metni şöyle çevrilebilir:

"Oğul babasının tabutunun önünde yürüyordu, Gözyaşları döküyordu, 'Ey babacığım!' diyerek.

'Benim hayatımı paramparça eden böyle bir gün, Bugüne kadar tüm günlerimde hiç yaşanmadı.' Bir Sûfi dedi ki, 'Senin baban da böyle bir günü hiç yaşamadı.' (131, 2354-56).

'Oğula düşen sıkıntı hiçbir şey değil. Mesele baban için çok daha ciddi. Sen ki başınla ayağın arasını bilmeyerek dünyaya gelmişsin, Rüzgârı yalınayak kötü bir şekilde geçiyorsun, hatta ulusları yönetsen bile, Sonunda elde edeceğin hiçbir şey rüzgâr olacaktır.' (131, 2357-59).

Nakkaş, Attâr'ın ölümün doğallığı ve korkutuculuğu anlayışını iki Kur'an ayetiyle destekleyerek: 'Allah bize yeter, O ne güzel vekildir' ve 'Ne güzel yardımcı ve ne güzel koruyucudur O!' ayetlerini, minyatürün sol alt köşesine yerleştirmiştir" (Kia, 2006, s. 89).

Minyatürde, ölmekten korktuğu için yolculuğa çıkmak istemeyen kuşa, Hüdhüd tarafından anlatılan nasihat konu edilmiştir. Kompozisyonda, babasının yasını tutan kederli bir oğula bir Sûfi tarafından yapılan nasihat anlatılmaktadır (metmuseum.org). Sûfi oğulun yanına gelerek, aynı olayın ölen babasının da başına geldiğini, ölümün herkesin başına geleceğini, ülkenin en yüce mevkisine de gelsen eline yelden başka bir şey girmeyeceğini söylemektedir (Ferîdüddin Attâr, 2006, s. 178). (Fotoğraf 2).

Minyatür, sanatçının yaşadığı yer olan XV. yy. Horasan'ında yaygın olarak görülen bir mezarlık alanını tasvir etmektedir (Swietochowski, 987, s. 90-91). Kompozisyon ön plan ve arka plan olmak üzere iki bölümde ele alınabilir. Ön planda Hüdhüd'ün anlattığı hikâyeyi yansıtan, mezarlığa gelmekte olan bir cenaze alayı görülmektedir.

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

Sahnenin arka planında ise mezarlığın içerisinden bir kesit ve cenaze için mezar hazırlayan işçiler tasvir edilmiştir.

Minyatürde kompozisyon dikdörtgen planda tasarlanmış, altın, turuncu, beyaz, yeşil renklerde cetveller ile çerçevelenmiştir. Sahnenin arka planı sol kenarındaki cetvel içeri doğru daraltılmış, sahnenin üst sınırından ise bir ağaç formu yukarı doğru uzanmış, çerçevenin sınırlarından taşmıştır. Kompozisyonda figürler ön planda yarım daire şeklinde, arka planda, tam daire şeklinde sıralanmışlardır. Kompozisyonun bütününe bakıldığında, figürlerin aşağıdan yukarı doğru ön ve arka planı birleştiren büyük bir "S" kıvrımı üzerine dizildikleri görölmektedir. Böylece nakkaş, mekânsal olarak ayırdığı sahneyi, figürler aracılığıyla bir bütün olarak göstermiştir. Kompozisyondaki ufuk çizgisinin, sahnenin oldukça yukarisına doğru yerleştirildiği görölmektedir. Buradaki ufuk çizgisi, kompozisyonun sol kenar çizgisinden başlayarak sağa doğru inen diyagonal şekilde tasarlanmıştır. Ufuk boyunca yeşil çimenler ve üzerinde renkli kır çiçekleri görölmektedir. Kompozisyonda gökyüzü, altın ile renklendirilmiştir. Bu renk, olayın gündüz vaktinde geçtiğini göstermektedir.

Sahnenin ön planı ile arka planı, sahneyi yatay ekseninde kesen blok şeklindeki tuğla duvar ve kaldırım zemin ile ayrılmıştır. Kompozisyondaki tuğla bloklar, Bihzâd'ın eserlerinde sık rastlanan mimari elemanlardır. Hillenbrand'ın (1992, s. 80) tanımına göre, Timurlu minyatürlerindeki tuğla duvar bloğu, boşluk kadar önemli bir tasarım elemanı olarak öne çıkar. Bu minyatürlerde blok kavramı, düz veya çok katlı su havuzları, çeşmeler, kapılar, zeminler, balkonlar, pencereler, panjurlar veya platformlar gibi yapıların tuğla yüzeylerini ifade etmek için kullanılmıştır. Bu blokların monokrom (tek renk) olmaları, kompozisyonun denge unsuru olarak işlev görmelerini sağlar. Minyatürlerde yer alan bu bloklar, dekoratif bir öge olmanın yanında kompozisyona derinlik kazandıran önemli bir tasarım elemanıdır.

Bu minyatürdeki tuğla duvar ve önündeki kaldırım zemin, nakkaşın kompozisyonuna derinlik hissi katmaktadır. Tuğla duvarın ortasında ve aynı zamanda sahnenin ön planının merkezinde mezarlığa giriş sağlayan kubbe şeklinde büyük bir kapı görölmektedir. Bu ahşap kapının pervazları, gül kurusu renk üzerine beyaz renkte hurde rumilerden oluşan sarmal desenli bordür ile dekore edilmiştir. Kapının her iki yanında altın ve lacivertin birlikte kullanıldığı ayrıntılı işlenmiş mozaik desenli ve

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

nişli pencere formları dikkati çekmektedir. Kapının pastel renginin yanında altın ve lacivertin kullanımı, pastel ve canlı renklerin uyumu aynı zamanda altın ve lacivert arasında renk kontrastı sağlamaktadır. Sahnenin ön planının merkezindeki büyük kapının bir kanadı açılarak ön plandaki figürlerin yönü, arka plana doğru yönlendirilmiş, bu yönlendirme ile ön ve arka planının birbiri ile bağlantısı kurularak kompozisyonun bütünlüğü sağlanmıştır. Bu kapının kitabesinde "Mezar bir kapıdır, herkesin geçtiği" yazılmıştır. Nakkaş ölümün sadece bir sonraki dünyaya geçiş olduğu fikrini, mezarlığa açılan kapının kitabesine yazdığı yazıyla duyurmuştur (Kia, 2006, s. 90).

Sahnenin ana karakterleri Sûfi ve oğul figürleridir (Fotoğraf 3). Her iki figür ön planın merkezindeki mezarlığın giriş kapısını önünde konuşmaktadır. Sûfi, oğlu teselli etmekte, oğul ise acısından bağrını ve göğsünü açmış, elini göğsüne vurarak ağlamaktadır. Bu figürün arkasında ellerini başının her iki yanına koymuş ağlayan bir akraba, arkalarında tabuttaki cenazeyi taşıyan iki köylü figürü ve onlara yaklaşan koyu tenli ve turuncu başlıklı yaşlı bir erkek figürü daha yer almaktadır. Sahnenin en alt sol köğesinde bir elindeki mendili burnuna dayamış ağlarken, diğer elinde üzerinde kitabe bulunan beyaz bir sancak taşıyan başka bir figür görölmektedir. Bu bölümde yer alan yedi erkek figür yarım daire şeklindeki düzende sıralanmışlardır. Nakkaş, her figürü detaycı ve özenli bir işçilik ile içerisinde bulunduğu ruh hâlini gerek beden dili gerek mimik ve jestleri ile izleyiciye yansıtmaktadır. Buradaki beyaz sancacağa, Attâr 'ın "Bilmiyor musun ki, her kim doğduysa öldü, toz içine gömüldü ve rüzgâr, onun olan her şeyi götürdü?" (129, 2314) dizeleri yazılmıştır (Kia, 2006, 90).

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

Fotoğraf 3: Oğul ile Şeyh'in Konuşması. "Cenaze Alayı" Detay (Ön Plan) (Feriddüdin Attâr, 1483, s. 35a; Lukens, 1967, s. 312; Kia, 2006, s. 88).

Sahnedeki figürlerin bazıları, Sûfiler ve tarikat mensuplarının giydiği özel elbise (Uludağ, 1998, s. 373) olan hırka giymişlerdir. Uludağ'ın (1998, s. 373) belirttiği üzere hırkalar, dinî olarak üstünlüğü temsil etmekte, tarikat içerisinde belirli mertebeye ulaşanlara törenle giydirilmektedir. Dervişler ve tarikat ehli kişiler genellikle yeşil, mavi veya siyah hırka giymişlerdir. Yeşil, peygamberin bu rengi giymeyi tercih etmesi ve Hızır'ın adının yeşil anlamına gelmesi nedeniyle tercih edilmiştir. Öte yandan yeşil ölümü temsil etmiş ve sanduka örtülerinde de bu renk kullanılmıştır. Nakkaş, bu sahnedeki şeyh figürüne ölümle ilgili bir sahne olduğu için yeşil renkte hırka giydirmiş olabilir. Tasavvuf geleneğinde mavi renk ise yeşil ve siyah gibi yas rengi olarak sembolize edilmiştir. Bu sahnedeki oğulun, yasta olduğunu sembolize etmek için, yası, sonsuzluğu ve göğe yükselmeyi temsil eden mavi renkte hırka ile tasvir edildiği düşünülmektedir.

Sahnedeki figürlerden oğul haricindekilerin başlarında, kavuk, külah, takke veya fes gibi başlık üzerine sarılmış tülbentten yapılan sarık (Bozkurt, 2009, s. 152) olduğu görülmektedir. Bu sarıklarda değişen renk, model ve boyutlar, halk arasındaki statü farkını ortaya koyan anlamlar içermektedir. Gündelik yaşamda sarık, âdeta kişilerin sosyal statüsünün bir

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın “Mantıku't-Tayr” mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

göstergesi olarak kullanılmıştır. Renklere göre sınıflandırmada din adamları ve ulema, molla ve şeyhlerin beyaz renkte sarık taktığı bilinmektedir. Farklı dinlere mensup kişiler de sarık renklerine göre ayırt edilmişler, Hristiyanlar mavi, Yahudiler sarı, Yahudilere benzer inanca sahip gruplar, kırmızı renkte sarık takmışlardır (Bozkurt, 2009, s. 152; Ersoy, 2021, s. 71, 72). Bu minyatürde cenazeyi taşıyan en öndeki iki kişi beyaz sarık takmış şekilde tasarlanmıştır. Nakkaş belki de bu kişilerin yüksek mertebeye mensup olduğunu, dolayısıyla tabutu taşıyan kişilerin ölen kişinin yakınları olması gerektiğinden yola çıkarak; ölen kişinin de ulema, molla veya şeyh gibi üst sınıftan olduğunu sembolize etmek istemiş olabilir.

Sahnenin ikinci kısmı olan arka planda, ilk bakışta sıradan bir mezarlık gibi görünen bu alanda, dikdörtgen bir mezar alanının etrafına daire düzeninde dizilmiş altı işçi figürü mezar inşa etmektedir (Fotoğraf 4).

Fotoğraf 4: Mezar Hazırlayan İşçiler. “*Cenaze Alayı*” Detay (Arka Plan)
(Feriddüdin Attâr, 1483, s. 35a; Lukens, 1967, s. 312; Kia, 2006, s. 88).

Bu figürler ikili gruplar hâlinde karşılıklı etkileşim içinde tasarlanmıştır. Öndeki figürlerden biri elinde kürek ile toprağı kararken, karşısındaki figür testi ile su dökmektedir. Kia'ya (2006, s. 89) göre bu

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

tasvir, "sanatçının yaratıcı bir eklemesi olup, Kur'an'da (6/2, s. "Sizi çamurdan yaratan ve sonra size bir süre hayat belirleyen O'dur.) ayeti vasıtasıyla insanın Allah tarafından çamurdan yaratılmasına bir referans olduğu düşünölmektedir. Arkada mezarın içindeki figüre dışarıdaki bir işçi beton veya taş benzeri bir blok uzatmaktadır. Son grup ise, mezarın üzerinde diz çökmüş olan bir işçi figürünün karşıdan elinde bir yapı bloğu taşıyan işçiye doğru yönelmesiyle dikkati çekmektedir. Bu gruptaki her bir figür sosyal statüsü gereğı sarık takmamış, gerçek yaşamdaki gibi tasvir edilmişlerdir. Nakkaş, figürlerin giysilerinde mavi, beyaz ve eflatun; kahve yeşil ve kıvıl gibi tonları kullanılmıştır. Bu renk grupları benzer sahnelerdeki figürlerde de görölmektedir.

Mezar inşasının sol üst kısmında, kırmızı bir çit içerisinde bir kedi, bir lamba ve üzerinde bir bayrak bulunan bir mezar yer almaktadır. Minyatürün diyagonal ufuk çizgisinin ortasında ise, kompozisyonun üst sınırından yukarı uzanan kuru dallı bir ağaç görölmektedir. Bu ağacın dallarına asılı bir kuş kafesi ve üç bayrak vardır. Ağacın gövdesinde bir yılan, dallarında ise bir kuş yuvası ve kuşlar yer almaktadır. (Fotoğraf 5).

Kamada'ya (2010, s.136) göre "kedi, ihanet, uğursuzluk ve hastalık sembolü olarak ölümü temsil etmektedir. Lamba, Allah'ın nurunu temsil ederek ölen kişiye sunulan bir armağan olarak anlaşılabilir. Kuran'daki (24/35) 'Allah ışıktır ve insanları ışığa yönlendirir', ayetiyle lamba maneviyatı, ilahi ışığı ve tanrısal vahyi sembolize edebilir. Mezara ve ağaca yerleştirilen dört bayraktan üçünde 'Ya Allah' yazısı bulunur. Dört bayrak, 'Ya Allah'ın dört kez yinelenmesini temsil edebilir. Bu sahnedeki kuşların, ruhları temsil ettiğı düşünölmektedir."

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr"
mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın
incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82.
DOI: 10.54557/karataysad.1356009

Fotoğraf 5: Mezar ve Ağaç. "Cenaze Alayı" Detay (Arka Plan) (Feriddüddin Attâr, 1483, s. 35a; Lukens, 1967, s. 312; Kia, 2006, s. 88).

"Buradaki alegorik anlam; 'nasıl kuşlar açgözlülükleri nedeniyle içerisine yem bırakılmış tuzaklara çekilirler, ardından bir kafese hapsedilirlarsa insanlar da nefslerine hâkim olamazlarsa dünyevi zevklerinin tutsağı olabilirler' şeklinde açıklanabilir. Başka bir deyişle kuşlar, madde dünyasını temsil eden bir avcının tuzağına düşerler. Aslında ölüm, madde dünyasından kaçıştır. Tasvirde ağaçtaki kuş yuvası aşağıdan gelen yılan tarafından tehdit altında görünmektedir. Buradaki yılan kırılğan dünyanın temsili olarak yorumlanabilir." (Chebel 1995, 385-6'dan aktaran Kamada, 2010, s. 137).

Hillenbrand (1999, s. 91, 92), bu sahnede nakkaşın oluşturduğu alegorik anlamı şu şekilde ifade eder: "Ağacın kurmuş kısmı, sahnenin içine yerleştirilmiş, üst kısmı ise yaşama gönderme yapmaktadır. Ağacın kökü ve gövdesinin farklı zeminde tasarlanmış olması bu etkiyi güçlendirmektedir. Minyatürün görsel dokusu o kadar zengindir ki, resmin alt kısmından, ölümün simgesi olarak tasvir edilen siyah yılan, ağacın gövdesine tırmanarak kuşları tehdit etmektedir. Bu tablodaki ahlaki mesaj oldukça açıktır. Hayatın tam ortasında ölüm gerçeğiyle yüzleşiyoruz; ölüm

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

sadece insanlar için değil, dünyadaki tüm yaratıklar için geçerli bir kuraldır."

Cenaze alayını konu alan bu sahnede nakkaş, Attâr'ın tasavvuf kökenli sembolik anlatımını, gerçek yaşam kesitleri üzerinden sunmuştur. Herat Okulu'nda, bu minyatür örneğinde görüldüğü gibi, günlük hayatın içinde, bir inşaat sahasında, hamamda, çayırda, mezarlıkta, alışveriş yaparken, yemek pişirirken, toprağı eşerken, odun keserken, çift sürerken insan figürleri önceki dönemlerden farklı olarak büyük bir önem kazanmıştır. Bu sade sahneler, genellikle tasavvuf yoluyla ilgili manevi hakikatleri yansıtan sembollerdir. Böylece hem biçim hem de içerik, derinlemesine tatmin sağlayan bir sentezde bir araya getirilmiştir (Kafesçioğlu, 2005, s. 232).

4.2. Suya düşen adamın (boğulan adam / boğulan sakallı adam) öyküsü isimli minyatür

Varak: 44a (Fotoğraf 6)

Tarih: 1487

Yer: Herat

Boyutlar: Varak: 33,2 cmx 21,4 cm, resim alanı: 21,3 cmx11,4 cm

Malzeme: Kağıt üzerine mürekkep, su bazlı toprak boya, gümüş ve altın.

Nakkaş: Kemaleddin Bihzâd'a atfedilmiştir.

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın “Mantıku't-Tayr” mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

Mühür: Sağ üstte Şah Abbas'ın mührü (Feriddüdin Attâr, 1483, s. 44a; metmuseum.org, 2023).

Fotoğraf 6: Suya Düşen Adam. *Mantıku't-Tayr*, Metropolitan Sanat Müzesi, 63.210., vr. 44a (Feriddüdin Attâr, 1483, s. 44a; Lukens, 1967, s. 337; Kia, 2006, s. 87, Kamada, 2010, s. 167).

Kia (2006, s. 87), Attâr'ın minyatürde yar alan dizelerini şöyle çevirmiştir.

“Büyük bir sakala sahip bir budala,

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

Aniden denizin sularında boğulmak üzere buldu kendini.

Kurak topraktan sadece samimi bir adam onu gördü.

Dedi ki, 'Başının etrafındaki yem torbasını çıkar.'

Cevapladı, 'Bu bir yem torbası değil, bu benim sakalım.'

'Bu sakal, beni endişelendiren şey değil.'

Diğeri dedi ki, Bravo! İşte yaralandın ve işte sakalın sana ne yapıyor!

Bedene böyle boyun eğmek, acı vererek seni öldürecek."

Hikâyeye göre tavus kuşu, kendisinin zaten büyük bir emekle mükemmelliği elde ettiğini, bu nedenle Simurg'u bulmak için bu zorlu yolculuğa devam etmesine gerek olmadığını söylemektedir. Hüdhüd, tavus kuşunu, kendi kendine mükemmelleştğine dair övgü dolu sözleri nedeniyle uyarır ve dünyevi arzularını terk etmesini, gurur ve kibirlerini bırakmasını söyler. Hüdhüd bu konuyu, çok uzun bir sakala sahip olmasıyla övünen cahil (orijinal metinde budala) bir adamın hikâyesi ile açıklar. Âlim veya bilge vasfını taşımayan cahil bir adam, toplumda saygınlık görmek ve belli bir yer edinmek gayesiyle sakalını normalden çok fazla şekilde uzatmıştır (Kamada, 2010, s. 138; metmuseum.org, 2023). İslam coğrafyasında, uzun ve şekilli sakal genellikle bilgelik, saygınlık, vakar ve ciddiyet gibi olumlu niteliklerin bir ifadesi olarak görülmüştür. Müslümanlarda sakal bırakmak, sadece kişisel bir tercih olmanın ötesinde, dinî bir sembol ve toplumsal bir ifade biçimi olarak kabul edilmiştir (Yalçın, 2009, s. 1, 2). Bu sebeple adam, sakalı ne kadar uzun olursa o kadar saygınlık göreceğini düşünerek sakalını taşınamayacak kadar çok uzatmıştır. Öyle ki sakalını, başına sarık şeklinde dolayarak gezmekte ve sakalının uzunluğuyla övünmektedir.

Kompozisyon ön plan ve arka plan olmak üzere iki bölümde değerlendirilebilir. Minyatürün ön planında oduncular tasvir edilmiştir. Sahnenin arka planı ise oduncuların bulunduğu alandan hayli uzakta kayalıkların arkasındaki deniz, nehir veya göl olarak tanımlanabilen bir yerde geçmektedir. Bu planda, suyun içerisinde çırpınan uzun sakallı bir adam ve suyun kenarında ona doğru yönelmiş şekilde konuşan yolcu görülmektedir. Burada Nakkaş, Attâr'ın tasavvufi mesajlarını, gündelik yaşamdaki halk figürleri üzerinden, alegorik bir anlatımla vermektedir (Kamada, 2010, s. 138).

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

Minyatür, dikdörtgen planda tasarlanmış, altın, lacivert, siyah ve turuncu cetveller ile çerçevelenmiştir. Tasvir, dikdörtgen planda olmakla birlikte resim alanı, sayfanın sol kenar cetvelini aşarak sayfanın marjına doğru taşmıştır. Bu yöntem, Herat eserlerinde görölmekle birlikte Türkmen nakkaşların daha sık kullandığı bir tasarım öğesidir. Nakkaşların, resim alanının sınırlarının ötesinde bir dünya yaratma gibi düşünceleriyle minyatürde çerçeve dışına taşan tasvirler yaptıkları düşünölmektedir (Hillenbrand, 1992, s. 87). Sahnede ufuk çizgisi hayli yukarı taşınmış, zigzag çizgi, kıvrımlı dağlar ile sınırlandırılmıştır. Gökyüzü altın ile renklendirilmiş, sol üst köşede kağıt rengine yazı alanı görölmektedir. Timurlu minyatür sanatında altın kullanımı, özellikle 1340-1555 yılları arasında Avrupa minyatürlerinde görölen altın kullanımının etkisiyle ortaya çıkmış olabilir. Altın, Avrupa minyatür sanatında vazgeçilmez bir renk öğesi olarak kullanıldığı için bu kültürel etkileşim sonucunda Timurlu minyatür sanatında da benzer bir kullanımın yaygınlaştığı düşünölmektedir (Bronstein, 1935, s. 20).

Minyatür sahnesine bakıldığında figürlerden daha fazla dikkati çeken tasarım elemanları; dağlar, kayalıklar, yamaçlar ve çalılıklardan oluşan doğa elemanlarıdır. İlk bakışta bir peyzaj veya manzara tasvirini andıran minyatürde kayalıklar, degrade renk geçişleriyle kendi içerisinde; zıt renk blokları oluşturan figürlerle dikkati çekmektedir. Sahnede yaygın şekilde açık pembe, beyaz, eflatun ve gri tonlarda zemine yer verilmiştir. Ağaçlar bodur, bazıları yapraksız olarak tasarlanmıştır. Peyzajdaki kayalıklara akıntının ters istikametinde yön hareketleri verilerek, figürlerle beraber mekânda hareket sağlanmış olduğu söylenebilir.

Kompozisyonda aynı zamanda figürlere de oldukça rahat hareket imkânı sağlayan boşluk alanları bırakıldığı görölmektedir. Hillenbrand'a (1992, s. 94, 95) göre, boşluk kavramı, "Timurlu minyatüründe geniş bir uygulama alanına sahiptir. Bu minyatürde olduğu gibi boşluklar tamamlayıcı ve zıt renklerin yan yana yerleştirilmesini kapsayabilir veya bu renk bloklarının boyutu, şekil ve konumu, insanların ve ağaçların dengeli bir şekilde yerleştirilmesine olanak sağlayabilir. Öte yandan boşluk, aynı zamanda boğulan adam gibi 'kurban ile diğer insanlar' arasındaki derin uçurumu yansıtmakta, boğulmaktan kurtulmak için boşuna yapılan bu çabayı anlaşılır şekilde vurgulamaktadır. Nakkaşlar bu etkiyi yaratmak için, mekân ve renk ile tehditkar bir atmosfer yaratmaya çalışırlar, su akıntısı gibi zeminleri pastel bir mavi yerine parlayan gümüş

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

bir yüzey olarak tasarlamayı tercih ederler." Bu sahnede örneğı görülüğü gibi nakkaş, açık renk zemin üzerine yerleştirdiğı figürlere koyu renk tonlardaki giysiler giydirerek zemin figür arasında kontrastlığı sağlamış ve figürleri ön plana çıkarmıştır.

Minyatürün ön planında daire düzeninde sıralanmış dört oduncu figürü, boğulan adamın giysileri ve bir eşek yer almaktadır (Fotoğraf 7). Sahnenin ön planıyla arka planı, orta hattan geçen düzensiz, kayalıklarla çevrelenmiş hacimli bir su akıntısı ile ayrılmaktadır. İlk bakışta bu su akıntısının, kompozisyonu orta ekseninde yatay olarak ikiye ayırdığı görölmektedir. Dikkatli analiz edildiğinde su akıntısının minyatürün sol alt kısmından başladığı, resim alanının solundan dışarı doğru taşan kayalıkların arkasından dolaştığı ve bir "C" kavisini çizerek varağın ortasına doğru aktığı görölmektedir. Lukens (1967, s. 337), adamın, sahnenin alt planındaki giysilerini çıkardığı yerden suya girdiğini, akıntıya kapılarak arka plana doğru sürüklendiğini ve boğulmaya başladığını düşünmektedir. Boğulan adamın akıntıdağı yönünün sahnenin sağına doğru olduğu düşünöldüğünde bunun makul bir tespit olduğu anlaşılmaktadır. Minyatürdeki blok eleman, Hillenbrand'ın (1992, s. 80) tanımladığı tasarım elemanlarından monokrom blok olarak değerlendirilebilir. Nakkaş, bu alanda parlak gümüş rengi su bloğu ile minyatürü yatay ekseninde bölerek, cenaze alayı sahnesinde tuğla duvar bloğuyla oluşturduğu hacim ve derinlik etkisini (Fotoğraf 2), bu sahnede gümüş renk bloğu ile vermiştir (Fotoğraf 6). Bu blokların doğalarına uygun olarak monokrom olmaları kompozisyondaki rollerinin bir ön koşuludur. Bu renk blokları sadece tasarımda yer alan dekoratif bir dolgu veya arka plandan olmaktan çok, mekânsal öneme sahip birer tasarım elemanlarıdır. Figürler, bu renk bloklarına karşı yerleştirildiğinde, renk kontrastlığının verdiğı etki ile farklı bir alana doğru itilirler ve sahne derinlik kazanır. Kompozisyon su bloğu ile ikiye ayrılmış görünse de nakkaş ustalıklı konuyu tek bir plana çekmeyi başarmıştır. Bunu yaparken, arka planda boğulan adamın giysilerinin alt plandaki oduncuların zeminine yerleştirerek oduncu figürlerinin dizilimine dâhil etmiştir. Öte yandan bu su akıntısı, ön planın

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

zemininden sahnenin arka planının ortasına kadar gelerek kompozisyonu tek plana çekerek bütünleştirmektedir.

Fotoğraf 7: Oduncular. "Suya Düşen Adam" Detay (Ön Plan), (metmuseum.org, 2023; Lukens, 1967, s. 337; Kia, 2006, s. 87, Kamada, 2010, s. 167).

Sahnenin ön planında, nakkaşın, oduncuların günlük yaşamını gösteren bir sahne üzerinden alegorik bir anlatıma yer verdiği görülmektedir. Bu planda dört figür yer almaktadır ve her biri kendi arasında ikili gruplar hâlinde etkileşim içerisindedir. İlk ikili gruptaki mavi giysili en yaşlı figür, bir kayanın üzerinde dinlenirken, diğeri karşısında kuru ağacın dallarını kesmektedir. Diğeri grup ise bir eşegi yüklemekte meşguldür (Fotoğraf 7). Bunlardan soldaki figür, eşegin sırtına sardığı odunların ipini eliyle çekerken eş zamanlı olarak ayağıyla da odunları sıkıştırılmaktadır. Eşegin arka tarafında koyu tenli başka bir erkek figür, onun karşısında durmaktadır. Oduncular, etraflarını saran dağların diğeri tarafında gerçekleşen sakallı adamın boğulması olayından habersizdir (Lukens, 1967, s. 331). Barry (2004, s. 336), buradaki koyu tenli figürün, şeytanı temsil ettiğini; kuru dalların ise şeytan tarafından ele geçirilmiş ruhları simgelediğini düşünmektedir. Kamada (2010, s. 138) ise, bu minyatürde oduncular konusuna yer verilmesini, tasavvuf ayinlerinde

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

çıkan tahta kesmeye benzer, hırıltılı ve ritimli ses için bir metafor olarak açıklanabileceğini düşünmektedir.

Minyatürün arka planı, mesnevi metninde geçen hikâyeyi anlatmaktadır. Kompozisyonda hikayedeki girdiğı suda boğulmamak için çırpınan cahil bir adam ve o sırada oradan geçmekte olan bir yolcu arasındaki diyalog tasvir edilmiştir. Şair bu hikâyede, gereğinden fazla saygınlık kazanmak için aşırı uzun sakal bırakan bir kişinin bu kibrinin, kendisini sonunda felakete sürükleyeceğini anlatmaktadır (metmuseum.org, 2023). Kamada'ya (2010, s. 138) göre bu minyatür, dünyevi mülklere ve kibre bağılığın sonunda yıkıma yol açabileceğini öğreten bir ders olarak tasvir edilmiştir (Fotoğraf 8).

Fotoğraf 8: Sakallı Adamın Boğulması. "Suya Düşen Adam" Detay (Arka Plan), (metmuseum.org, 2023; Lukens, 1967, s. 337; Kia, 2006, s. 87, Kamada, 2010, s. 167).

Sonuç ve Değerlendirme

Ferîdüddin Attâr'ın *Mantıku't-Tayr* Mesnevisi, insanların Allah'a ulaşmak için katetmesi gereken yolları kuşlar üzerinden anlatan edebî bir metindir. XII. yy.da yazılmış olan ünlü tasavvufî mesnevi, İslam coğrafyasında oldukça sevilmiş, çok sayıda el yazma nüshası çoğaltılmıştır. Bunlardan biri 1483 tarihli, Sultan Hüseyin Baykara

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

himayesindeki, Herat Saray Kitâbhânesi'nde üretilmiş olan nüshadır. Bu nüsha, günümüzde Metropolitan Sanat Müzesi'ndedir. Aynı zamanda bu çalışmanın konusu olan nüsha XV. yy. Timurlu minyatür sanatına ait önemli örnekleri barındırmaktadır. Bu minyatürler, çizim, renklendirme, kompozisyon, figürler, mimari ve manzaralardaki mükemmel resmediliş gibi özellikleri ile XV. yy. sonları Herat saray tarzının en iyi örnekleri arasında gösterilmektedir.

Çalışmada, bu eserin içerisindeki "Cenaze Alayı" ve "Suya Düşen Adam" konulu minyatürler ele alınmıştır. Nakkaş Bihzâd'ın yönetiminde üretildiğı bilinen bu minyatürler, başta konu seçimi olmak üzere, kompozisyon düzeni, tasarımdaki boşluk ve doluluk dengesi, mekânın planlanması, figürlerin doğru oran ve orantıda tasarlanması, kişilerin gerçekte olduğu gibi beden dili ve mimiklerle tasvir edilmesi, renklerin açık, koyu tonlar ve sembolik anlamlarının planlanarak ustaca kullanılması gibi özellikleri ile ön plana çıkmaktadır.

Minyatürlerin konularının, mesnevi metnini açıklamaya yönelik olarak seçilmiş olduğu, nakkaşların her sahneyi, ön plan ve arka plan olarak iki bölüme ayırarak tasarladığı görülmektedir. Bir planda, konunun metinde geçtiğı şekilde, örneğın, "cenaze alayı" konusunda, mesnevideki yas tutan oğul, ona nasihat eden Şeyh, cenazenin omuzlarda taşınması gibi realist bir yaklaşımla tasarlandığı görülmüştür. Figürlerde ağlama, acı, üzüntü ve hatta burnu mendille temizleme gibi eylemlerin dahi gerçekçi şekilde işlenmiş olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan sahnedeki beyaz sancak üzerindeki yazıda ve mezarlık kapı kitabesinde yer verilen ayetler ile ölümün yeni bir hayata geçiş sağladığı ve korkulmaması gereken bir durum olduğu mesajı verilmiştir. Bu sahnede figürlerin giysilerindeki renk seçiminde, ölüm ve yası temsil eden beyaz, mavi ve yeşil gibi renklerin bilinçli olarak kullanıldığı görülmüştür. Sahnenin alt köşesine yerleştirilen diğer figürlerden daha koyu tenli erkek figürün, "her şeyin şeytanın gözetiminde gerçekteleğiğı" mesajını vermek üzere bir sembol olduğu anlaşılmıştır. Sahnenin arka plan tasarımında mezar hazırlayan işçilerin olağan görüntüsü, taş taşmaları, toprağı su ile karmaları, dinlenmeleri veya çalışmaları başlangıçta normal realist bir sahne gibi görünürken, detaylı analizde her figürün, alegorik anlamı kapsamında yerleştirildiğı görülmüştür. Örneğın mezar alanında ön plandaki figürlerin kürek ile toprak karmasının, "insan topraktan geldi yine toprağa dönecektir" mesajına gönderme olduğu, sanat tarihçiler tarafından yorumlanmıştır.

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın “Mantiku't-Tayr” mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

“*Suya düşen adam*” konulu minyatürün, ön plan ve arka plan olarak iki bölüme ayrılmış olduğu ve birbirini tamamlayan iki planda anlatıldığı söylenebilir. Tasarımda mesnevîde geçen olaya sahnenin arka planında yer verilmiştir. Bu arka planda, sakalının uzunluğu nedeniyle boğulan bir adam figürü ve ona nasihat eden bir erkek figür yer almaktadır. Minyatürün genelinde herhangi bir mimari elemana yer verilmemiştir. Tasvir, ilk bakışta yoğun peyzaj sahnesi olarak görünmektedir. Sahnenin ön planında, nakkaşın alegorik anlatımı yer almaktadır. Burada gündelik yaşamda işlerini yapmakta olan oduncu figürleri görölmektedir. Bunlardan biri kurumuş bir ağacı keserken, diğeri kesilen odunları bir eşeğe yüklemektedir. Bu kompozisyonun boğulan adamla bağlantısı ilk etapta kurulamamaktadır. Ancak Attâr'ın mesnevisine dönöldüğünde testere ile ağaç kesme sesinin, dinî ayinlerde çıkarılan zikir sesine gönderme olduğu, sahnede ön plandaki koyu tenli figürün ise diğeri minyatürde olduğu gibi “her şeyin şeytanın gözetiminde gerçekleştiğine” dair bir gönderme olduğu çıkarımı yapıldığı görölmüştür. Sonuç olarak, bu minyatürler, alegorik ifade tarzı açısından yenilik olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışmadaki eserlerde, Nakkaş Bihzâd'ın imzası yoktur, bu nedenle eserler bazı kaynaklarda Bihzâd'a, bazılarında ise Herat Okulu'na atfedilmektedir. Herat Saray Kitâbhânesi'nde eser üretimi, diğeri İslam saray atölyelerinde olduğu gibi tek bir sanatçının değer, kolektif bir çalışmanın ürünü olarak görölmüştü. Nakkaşlar, eserlere gösterişli imzalar atmaktan ziyade dikkat çekmeyen küçük işaretler bırakmayı veya bazen hiç isim yazmamayı tercih ederlerdi. Öte yandan, Herat minyatürünün, Nakkaş Kemaleddin Bihzâd'ın etkisi altında geliştiği, Herat Okulu ile Bihzâd isminin çoğu zaman aynı anlamı ifade ettiği de bilinmektedir. Bu konu, sanat tarihçiler tarafından tartışılmaya devam edilecek gibi görünmektedir.

Bu minyatürler, tasavvufî metnin, izleyiciye etkili şekilde aktarılmasını sağlamak için yapılmış tasvirlerdir. Bu kompozisyonlarda, metnin detaylı şekilde izleyiciye aktarılmasını sağlayan görsel bilgilere oldukça fazla önem verildiği, o bakış açısı ile tasarım, gölgeleme ve modelleme gibi tekniklerin ustaca kullanıldığı görölmektedir. Bu kapsamda minyatürlerin her ikisi de özenle tasarlanmış ayrıntılarla doludur. Kompozisyonlardaki renkli alanların kararlı şekilde varlığını koruduğu, kararsız bir çizgi veya renk görölmediği, bu tasvirlerin metnin sözel ve görsel etkileşiminin güzel birer örneği olduğu düşünölmektedir.

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

Sonuç olarak, bu minyatürlerden yola çıkarak Herat Okulu nakkaşlarının, geleneksel minyatür tasarım kurallarına bağlı kalarak, minyatüre yeni bir doğallık ve gerçekçilik getirmiş olduğu düşünölmektedir. Herat atölyesindeki sanatçılarn bu eserleri tasarlarırken, çevrelerindeki olayları, mimari yapıları, insanları, günlük aktiviteleri gözlemledikleri ve eserlerine uyguladıkları düşünölmektedir. Nakkaşların gözlemlerini, eserlerine aktararak kompozisyonu oluşturan tüm elemanların birbiriyle uyumunu sağlamayı başardığı, farklı mimari formları zengin bir şekilde kullandığı, manzaraları şiirsel derecede akıcı tasarladığı söylenebilir. Nakkaşların, figürleri kendinden önceki dönemlerde yapılmış olanlara göre ruh hâli daha belirgin, surat ifadesinde mimiklere yer verilmiş ve beden dili ile ne anlattığı anlaşılacak şekilde tasvir ettikleri, ayrıca renkleri ustaca kullandıkları görölmüştür. Tüm tasarım özellikleriyle bu minyatürlerin, çağdaşları ve sonraki dönemdeki sanatçılar için ilham kaynağı olduğu düşünölmektedir.

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

Kaynakça

- Aka, İ. (2012). Timurlular. *DİA*, İstanbul, TDV Yayınları, (41), 180-184.
- Akbıyık, H. (2004). Timurluların bilim ve sanata yaklaşımları ve bazı son dönem sanatkarları, *Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (30), 151-171.
- Algar, H. ve Alparslan, A. (1998). Hüseyin Baykara. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, (18), 541.
- And, M. (2002). *Osmanlı tasvir sanatları 1, minyatür*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bağcı, S.; Çağman, F.; Renda, G. (2012). *Osmanlı resim sanatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Barry, M. (2004). *Figurative art in medieval Islam and the riddle of Bihzâd of Herât (1465-1535)*. Paris: Flammarion.
- Bozkurt, N. (2006). Nakkaş. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, (32), 326-328.
- Bozkurt, N. (2009). Sarık. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, (36), 152-154.
- Britannica, Ansiklopedi Editörleri (1998). Herât school. *Encyclopedia Britannica*, <http://www.britannica.com/art/Herat-school>
- Bronstein, L. (1935). Space forms in Persian miniture composition. *Bulletin of the American Institute for Persian Art and Archaeology*, 1(4), 15-28. <http://www.jstor.org/stable/44altın243322>
- Çağman, F. (1992). Bihzâd. *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, (6), 147-149.
- Demirel, E. ve Dünder, Z. (2018). Bihzâd'ın minyatürleri, minyatür sanatında zaman ve mekânın inşasına dair iki örnek. *Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Yazıları*, 39, 249-262.
- Dünder, Z. Demirel, E. (2022). Pers minyatürlerinde mimari mekânın olay ve eylem bağlamında bir analizi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (48), 357-372. DOI: 10.52642/susbed.1111613.
- Ekhtiar, M., Soucek, P., Canby, S.R. Haidar, N.N. (2011). *Masterpieces from the Department of Islamic Art in The Metropolitan Museum of Art*. New York, Yale Üniversitesi Yayınları.
- Ersoy, N. (2021). *Timur dönemi sanatında Kemal'üd Din Bihzâd / Kemal'ud din Bihzâd*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.

- Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantiku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğin incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009
- Feridüddin Attâr (1483). *Mantık Al-Tayr*, Herat.
- Feridüddin Attâr (2006). *Mantık Al-Tayr*, Çev. Abdalbaki Gölpınarlı, İstanbul: Türkiye İş Bankası yayınları, 15. Basım.
- Ettinghausen, R. (1978). Islamic art in the Metropolitan Museum of Art. *Metropolitan Museum of Art*, 3(39), 334.
- Hillenbrand, R. (1992). The use of space in Timurid Painting, in Timurid Art and Culture, Iran and Central Asia in the Fifteenth Century, eds L. Golombek, M. Subtelny (Leiden,), 76-102.
- Hillenbrand, R. (2005). *İslam sanatı ve mimarlığı*. Çev, Çiğdem Kafescioğlu, İstanbul: Homer Yayınları.
- İnal, G. (1995). *Türk minyatür sanatı (Başlangıcından Osmanlılara kadar)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Kazmi, A. (1998). *Islamic art-forms in Iranian painting*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hindistan, Aligarh: The Aligarh Muslim Üniversitesi.
- Kamada, Y. (2010). A taste for intricacy, An illustrated manuscript of Mantıq al-Tayr in the Metropolitan Museum of Art. *Orient*, (45), 129-75.
- Karayel Gökçaya, E. & Kurtman, C. E. (2020). Alegorik anlatım ve Rönesanstan modernizme Batı resminde yansıması. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 0 (49), 207-238.
- Kia, C. (2006). Is the bearded man drowning? Picturing the figurative in a late fifteenth-century painting from heart. *Muqarnas*, (23), 85-105.
- Kut, G. (1989). Ali Şîr Nevâî. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, (2), 449-453.
- Lukens, M. G. (1967). The fifteenth-century miniatures. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 25(9), 317-338.
- Mahir, B. (2004). *Osmanlı minyatür sanatı*. İstanbul, Kabalcı Yayınları.
- Özkan, M. (1996). Gülşehrî. *DİA*, İstanbul:TDV Yayınları, (14), 250-252.
- Reinert, B. (2011). Atţâr, Farîd-Al-Dîn. *Encyclopaedia Iranica*, III (1), 20-25.
- Ritter, H. (1955). *Das Meer der Seele, s. Mensch, Welt und Gott in den Geschichten des Farîduddîn 'Atţâr*. Hollanda, Leiden: E. J. Brill., 8-12.
- Ritter, H. (1986). Attâr. *Encyclopaedia of Islam*, New Ed., (1), 751-755.

- Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın "Mantıku't-Tayr" mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009
- Roxburgh, D. J. (2000). Kamal al-Din Bihzâd and authorship in Persianate painting. *Muqarnas*, (17), 119-146.
- Schmitz, B. (2012). Ėabib-Allâh Sâvâjî. *Encyclopaedia Iranica*, 4 (XI), 429-430.
- Serin, M. (2000). Ali Meşhedî, Sultan. *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, (EK-1), 79.
- Sever Demir ve Adıgüzel, F. (2021). Nizamî'nin Hamse'si (BL Or. 6810) örneğinde Nakkaş Bihzâd'a atfedilen minyatürlerde mimari bezemeler, *İran Çalışmaları Dergisi*, (5)2, 505-542.
- Sever Demir ve Adıgüzel, F. (2022). Minyatür metni nasıl anlatır, İngiliz Kütüphanesi (British Library) Nizâmî-yi Gencevî İskendername örneği. *Sanat ve İnsan Dergisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Güzeli Sanatlar Fakültesi 2. Uluslararası Kültür, Sanat ve Toplum Sempozyumu Özel Sayısı*, (6), 72-91.
- Sever, (2020). 15. yüzyıl Osmanlı dönemi minyatür sanatı üzerine bir değerlendirme. *Sanat Dergisi*, (35), 153-166.
- Sevgi, A. (2003). Mantıku't-Tayr. Ankara: *DİA*, TDV Yayınları, (28), 29-30.
- Soucek, P. (1989). Behzâd, Kamâl-Al-Dîn. *Iranicaonline*, IV (2), 114-116. <https://iranicaonline.org/articles/Bihzâd-kamal-al-din>
- Soucek, P. (2011). *Four folios from the Mantiq al-tair*.
- Swietochowski, M. G. (1987). *The Metropolitan Museum Of Art, The Islamic world*. Editör John P. O'Neill, New York: Metropolitan Museum of Art Yayınları, 90-91.
- Şahinoğlu, N. (1991). Attâr, Ferîdüddin. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, (4) 95-98.
- Uludağ, N. (1998). Hırka. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, (17), 373-374.
- Yalçın, İ. (2009). Sakal. *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, (36), 1-2.
- Yalman, s. (2002). *The Art of the Timurid period (ca.1370–1507)*. In Heilbrunn Timeline of Art History. New York: The Metropolitan Museum of Art Yayınları. https://www.metmuseum.org/toah/hd/timu/hd_timu.htm
- <http://www.metmuseum.org/art/collection/search/455249> (erişim: 12. 05. 2023).

**Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı: 11, 2023 Güz,
e-ISSN: 2651-4605**

Sever Demir, S. (2023). Ferîdüddin Attâr'ın “Mantıku't-Tayr” mesnevisindeki 15. yüzyıl Herat minyatürlerinden iki örneğın incelenmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (11), 45-82. DOI: 10.54557/karataysad.1356009

<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/454362> (erişim: 12. 05. 2023).

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451730> (erişim: 12. 05. 2023).

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/451731> (erişim: 12. 05. 2023).